

NÜMİZMATİK (İlm-i Meskûkât)

Nümismatik terimi sikke anlamına gelen «nomisma»dan türemiştir. Bu isim eski Yunanca nomos kökünden gelmektedir. Bu kavram Aristoteles'in de belirttiği gibi değeri güvence altına alan kanun anlamındadır. Sikke nomisma ismini taşır çünkü doğal değil aksine kanuna ait bir nesnedir. Böylece sikke kısaca resmi değişimde bir yeri ve değeri olan ve de üzerinde bir işaret-sembol taşıyan metal parçası biçiminde tanımlanmaktadır. «Sikke» kelimesi Arapça'dan gelmekte olup "damga veya nakış basmak için hazırlanmış kalıp, demir kalıp" demektir. Çoğulu olan meskûkât da "damga ile damgalanmış" mânasını taşımaktadır. Bir ödeme aracı olarak sikkeden önce tahıl ürünleri, araç gereçler, değerli madenî parçalar vb. para yerine kullanılırken sikkenin ortaya çıkışıyla bu çeşitlilik son bulmuş ve standart bir ödeme aracı ile işlem görme imkânı sağlanmıştır. Günümüzde kullanılan madenî bozuk paralar da -özellikleri itibarıyla- gerçekte birer sikkedir.

Sikke, devletin resmî damgası ile garanti edilmiş, kullanışı kolay madenî bir te'diye vasıtası olup M.Ö. VII. asırda Anadolu'da Lidyalılar tarafından icat edilmiştir. Maddesi altın ve gümüş karışımı olan tabii elektrondur. Bu tabii elektronu ilk defa altın ve gümüşe ayırarak sikke kestiren Krezüs (Kroisos) dür. Herhangi bir kazıda temel altında veya duvar harcı içinde bulunmuş herhangi bir sikke, tabakayı kat'î surette tesbit etmektedir. Yine devlet şeklini, bölgesini bildirir, hatta bunların incelenmesinden sayısız tarihi olaylar ve hakikatler meydana çıkar ve yine ortadan kalkmış şehirlerin isimlerini, kaybolmuş bir heykeli, yıkılmış bir binayı, o zaman var olan fakat şimdi yetişmeyen bir bitkiyi, sikkelerdeki tasvirler sayesinde öğrenebiliriz.

Eskiden sikke kalıpları el ile hakkâklar tarafından yapılırdı. Bu kalıplar bilhassa bronz, demir ve çeliktendi. Meselâ altından sikke basılması isteniyorsa evvelâ külçenin ayarı ve ağırlığı tesbit edilir, parçalara ayrılır, bundan sonra sikke taslağı «pul» denilen düz ve yuvarlak parça vücuda getirilirdi. Bu pul, yani baskıya hazır madenî levha bir fırında ısıtıldıktan sonra iki kalıp arasına konularak üstteki kalıba çekiç ile kuvvetli darbeler indirilir, bu suretle kalıplardaki yazı ve tasvirler taslağa basılmış olurdu. Antik dönemde ilk sikke MÖ 6. yüzyılda Anadolu'da Lydia'lılar tarafından basılmış, daha sonra insanların ve devletlerin imkân ve gereksinimlerine göre yapıldığı madde ve şekil bakımından değişikliğe uğramıştır. Lydia Krallığı ve Ionia kentlerinde basılan sikkeler, MÖ 6. yüzyıl içerisinde neredeyse bütün Ege ve Akdeniz dünyasına yayılmıştı. Sikke üzerindeki tasvir, işaret ve yazılar, söz konusu sikkenin basımından sorumlu olan devlet, kişi veya otoriteyi tanımamıza yardımcı olmaktadır. Sikkenin icadıyla ilişkilendirilen Lydia Krallığının ilk elektron sikkelerinden bir kısmının üzerinde kralî bir simge olan aslan başı tasviri bulunmaktadır.

Arkaik Devir sikke tasvirlerinde hayvanlar dünyasından, efsanevi varlıklar arasından alınmış motifler görürüz. Bilhassa aslan ve boğa protomları çok sevilen tiplerdir. İlerleyen Arkaik Devir'de, dinine çok bağlı olan Anadolu halkı, tanrılarının insan görünüşlü başlarını ve tam figürlerini de sikkeleri üzerine yerleştirmiştir. Fakat perspektif kurallarına henüz uyulamamaktadır; profilden tasvir edilen başlarda, gözler daima cepheden gösterilmektedir. Arka yüzlerde ise çoğunlukla incusum'lar (çukurluklar) bulunmaktadır.

Ionia kentlerinden Ephesosun sikkeleri üzerinde arı, geyik ve yaban domuzu sık tasvir edilmiştir. Arının neyi simgelediği, kent tarihindeki bazı olaylara bakarak anlaşılabilir. Roma İmparatorluğu Döneminde yaşamış olan Philostratos, Ephesos'u kolonize eden Atinalılara, Apollon'un yönlendirmesiyle, arı kılığındaki Musaların (ilham perileri) kılavuzluk ettiğini anlatmaktadır. Meles'in sularının, geldikleri yerdeki ırmakların sularından daha tatlı olması, arı kılığındaki Musaları çok mutlu etmişti. Ayrıca, Ephesos'un tanrıçası Artemis'in rahibelerinin de "melissai" (arılar) olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Ephesos sikkelerinde sık betimlenen bir diğer tasvir ise, sırtına ok saplanmış yaban domuzudur. Bu

tasvir de, Atinalı Androklos'un karşısına çıkan yaban domuzunu vurduğu yerde Ephesos kentini kurmuş olmasıyla ilişkilidir. Ephesos sikkelerindeki geyik tasviri de, Ephesos'un koruyucu tanrıçası Artemis'le ilişkilidir; geyik, Artemis'in kutsal hayvanıdır. Sikkelerde ve diğer sanat eserlerinde Artemis, yanında geyiğiyle betimlenmiştir. Başka kentler de, bastıkları sikkelere kendilerini tanıtıcı tasvirler koymuşlardır. Bu tasvir bazen kentin kutsadığı bir tanrı veya tanrıça, bazen kentin mitolojisinde ya da tarihinde yeri olan bir figür, bazen de kentin doğal zenginliğini gösteren yöresel bir ürün olabiliyordu. Bazı durumlarda sikkenin arka yüzünde, ön yüzdeki tanrı ya da tanrıçanın atribüsü (hayvan, bitki veya bir nesne) yer alıyordu. Ayrıca sikke üzerinde tanrının kendisi yerine yalnızca onun karakteristik bir atribüsü de yer alabiliyordu. Örneğin lir, üç ayaklı kazan, defne yaprağı ya da aslan tanrı Apollon'u; şimşek demeti veya kartal Baş Tanrı Zeus'u; üzüm salkımı, asma yaprağı veya kantharos (içki kabı) Şarap Tanrısı Dionysos'u; üç çatallı zıpkın (trident) Deniz ve Deprem Tanrısı Poseidon'u; bir tür asa olan kerykeion (caduceus) Haberci Tanrı Hermes'i, baykuş Tanrıça Athena'yı; geyik Av Tanrıçası Artemis'i temsil ediyordu. Bazen sikke tasvirinin sikkeyi basan kentin adını çağrıştırdığı ya da aynı anlama geldiği görülmektedir. Örneğin, Pamphylia kentlerinden Side'nin bastığı sikkelerin üzerinde nar vardır. Eski Yunanca side «nar» demektir. Dolayısıyla sikke tasviriyle kentin adı özdeştir.

Roma sikkelerinde sevilerek kullanılan motiflerden biri de kartaldır. Kartal'ın Baş Tanrı Jüpiter'in kutsal hayvanı olması, onun pek çok sikkede betimlenmesine olanak vermiştir. Kuşkusuz kartal Jüpiter'in (Zeus) simgesi olmasının yanı sıra, güç ve iktidarın da simgesiydi. Roma lejyonlarında askerlerin sancaklarında kartal motifi yer alırdı. Kartal Roma ordusunun koruyucu simgesiydi. Ancak, kartalın güç ve iktidar simgesi olmasının yanı sıra, ölen Roma imparatorlarının ruhlarını gökyüzüne çıkartmasında da rolü vardı.

Anadolu'da Yunan şehir devletlerinin ve Roma dönemi sikkelerinin bir yüzünde genelde kentin sembolü olan bir nesne, bir yapı veya hayvan ve yüceltici sözlerin yanı sıra tanrıların veya mitolojik kahramanların betimi yer almaktadır. Bu yüzden Klasik Yunan, Roma ve Bizans sikkelerinde basıldığı devletin yönetim yapısı sikkelerdeki isimler, imajlar ve çeşitli işaretlerden anlaşılmaktadır. Anadolu'da, klasik dönem Yunan şehir devletlerinde ve Roma döneminde basılmış sikkelerin üzerinde yer alan yüksek rölyefli hükümdar portre ve büstleri çok sonra Ortaçağ'da Anadolu'da yaşayacak olan Orta Asya'dan göçerek gelen Türkmen Beylikleri tarafından da kullanılmıştır. Eski Yunan ve Roma sikkelerinde, bazen bu nesnelere biri, şehrin veya devletin simgesi olmuştur; hükümdar değişse bile bu simge uzun yıllar değişmeden kalmaktaydı. Örneğin Bergama sikkelerinde, sepet içinde yılan, Efes sikkelerinde arı, Miletos'ta aslan, Atina sikkelerinde baykuş, dönemler boyu sembolik olarak kullanılmıştır.

Büyük İskender döneminde çok sayıda kentte kurulan darphanelerde basılan sikkelerin bir yüzünde Herakles başı bulunur ki bu aslında Büyük İskender'in simgesidir. Sikkenin diğer yüzünde tanrı Zeus tahtta oturur şekilde betimlenmiştir. Güç ve cesaretin sembolünü taşıyan bu sikke tipi, İskender'in ölümünden sonra bile, Hellenistik ve Roma İmparatorluğu dönemlerinde kullanılmaya devam etmiştir. Ortaçağ Anadolu sikkeleri arasında bulunan ve Artuklu hükümdarı Necmeddin Alp'nin bastırıldığı bazı sikkelerde Büyük İskender'in bu artık klasikleşmiş büstü görülmektedir. Pers savaşlarından Büyük İskender'e kadar süren Yunan sanatının doruk noktasına çıktığı Klasik Devrin ilk sikkelerindeki tasvirlerde, arkaik figürlerin neşeli gülümsemesi yerini asil bir ağırbaşlılığa bırakır. Bunu takip eden dengeliliğin, harmoninin, asil bir soğukkanlılığın hakim olduğu Yüksek Klasik Üslup döneminden sonra MÖ 5. yy sonlarına doğru, ölçülü ağırbaşlılık gevşer; coşkulu, akıcı hareketlere ulaşılmaya çaba sarfedilir. Zarif, hoş şeylere, portreye yönelik bir eğilim kendini gösterir. Şekiller daha yumuşak ve daha somut, tasvirler daha zengin, daha anlattıcı olurlar. MÖ 4. yy sanatı ise insani olan şeyi artırır. Bireysel olan gittikçe ön plana çıkar, sübjektif idealler şekle hakim olurlar. İç âlemin dışı vuruşu ve pathos, figürlere hayat verir.

Klasik Devirde tanrı tasviri, sikke kalıpcısı için büyük bir önem kazanır. Bilhassa tanrı başı, sikkenin sınırlı yüzeyine mükemmel bir şekilde uydurulan bir motif olarak hizmet eder. Arkaik Devre bağımlılıktan kurtulmuş, göz tabii görünüşüyle tasvir edilerek, tanrı başlarındaki profilden görünüşe uyulmuştur. MÖ 5. yyda sikkeler üzerinde, tek tük de olsa portreye benzer tasvirler vardı. Büyük İskender'den itibaren kesintisiz olarak devam eden, hükümdar portrelerinden oluşan mükemmel bir seri başlar. Hellenistik Devrin (M.Ö. 330-30) en belirgin özelliği portredir. Üzerlerinde Makedonya krallarının efsanevi cediti Herakles'in, aslan postu ile örtülü genç başı bulunan İskender sikkeleri ile gerçeğe sadık portreye giden yolda önemli bir adım atılmıştır. Zira, eski çağın insanları Herakles'in yüzünde İskender'in yüz hatlarının varlığını kabul ediyorlardı. Hellenistik Devrin bu erken döneminde portre, tanrıyı insani fakat ilahlaştırılmış hükümdar çizgileriyle veriyor ve bu suretle de, sikkenin önyüzündeki hükümdar portresine hâlâ tanrısal bir tasvir olarak bakılıyordu.

Bu erken dönemden sonra, hemen hemen bütün Diadohlar gerçeğe çok sadık kendi portreleriyle, kendi adlarına sikke darbettirmişlerdir. Bunlar arasında, Makedonya, Trakya, Pontus, Bithynia, Bergama, Kappadokya, Seleukoslar (Suriye) ve Mısır Hellenistik krallıklarının bazı sikkelerini, güzel ve karakteristik örnekler olarak gösterebiliriz. Ayrıca, M.Ö. 30 - M.S. 276 yılları arasını kapsayan Roma Devri sikkeleri Küçük Asya sikke darbının çok önemli bir kesimini oluştururlar. Zira bu dönemde en küçük şehirler dahi, yerel ihtiyaçlar için Roma İmparatorlarının veya Roma Senatosu'nun izniyle bronz sikkeler darbetmiştir. Ön yüzlerinde darbedildikleri dönemin imparatorlarının realist portrelerini taşıyan, arka yüzlerinde ise, basıldıkları şehrin ekonomik, sosyal ve dini hayatlarını yansıtan bir takım figür ve kompozisyonlar bulunan bu sikkeler, antik çağ Anadolu tarihine ışık tutan önemli belgelerdir. Ayrıca, bunların uzun süre bu kadar zengin ve çeşitli emisyonlar halinde tedavüle konmuş olmaları, Anadolu'nun o dönemde yaşadığı "Pax Romana - Roma Sulhü" refahına da işaret eder.

Bizans'ta ise, hükümdarın tek başına ve iktidarı paylaştığı şahıslarla beraber resmedildiği sikkeler basılmıştır. Ayrıca Hıristiyan bir karakter taşıyan Bizans İmparatorluğunda, I. Justinianus'tan itibaren dini simge olan haç paraların üzerinde çeşitli formlarda yer almıştır. II. Justinianus döneminde ise (685-711) Bizans paralarının üzerinde, kutsal tasvir olarak İsa görülmektedir. İkonoklazma döneminde (726-843) İsa betiminden vazgeçilmiş, onun yerine imparator ve aile üyeleri resmedilmiştir. Anastasius'dan Konstantin XI.'e (MS 491-1453) kadar süren Bizans imparatorluğuna ait sikke örnekleri, Roma devri Anadolu sikke darbindan gerek içerik gerek şekil bakımından büyük farklılıklar gösterir. Bizans sikkelerinin de ön yüzlerinde imparatora veya ailesinin fertlerine ait tek tek ya da toplu figürler yer almaktadır. Fakat artık bunlar portre karakterlerini kaybetmişlerdir. Arka yüzlerinde ise (bazen önyüzlerinde de) artık sadece Hıristiyanlıkla ilgili motifler ve yazılar yer almıştır (Hz. İsa ve Meryem, Aziz tasvirleri gibi). Bizans sikkeleri altın, elektron, gümüş ve bronz gibi madenlerden basılmıştır. Bilhassa bronz sikkeler üzerinde çoğu kere nominal değer işaretleri ile, basıldıkları tarihler ve darphane isimleri mevcuttur.

İslam devletlerinin komşuları olan Bizanslıların, Ermenilerin ve Haçlıların sikkelerinin zamanın ticaretinde oynadığı önemli roller sebebiyle Danişmentliler, Mengüçler, Saltuklar, Selçuklular ve Artukoğulları ile Meyyafarikin Eyyubilerinin bazı sikkelerinde, yaygın olmamakla birlikte bir takım insan figürlerine rastlanmaktadır. İslami sikkelerin belirgin özelliğini Arap harfleriyle yazılmış yazılar oluşturur. Bunlar, sikkelerin yüzeyine büyük bir ustalık ve sanatkârane bir tertiple yerleştirilmiş küfi, nesih, sülüs yazı stillerinde yazılmış kitabelerdir. Bu yazılar Kuran'dan muhtelif ayetler ile bastırmanın adını, unvanlarını, sikkenin basıldığı yeri ve basım tarihlerini gösterir. Ayrıca bazı İslami sikkelerde geometrik ve bitkisel süsleme ile dolgu motiflerine de rastlanmaktadır. Cumhuriyetin ilan yılı olan 1923 tarihinden, Latin harflerinin kabul tarihi olan 1928'e kadarki dönemin sikkeleri Arap harfleriyle basılmıştır. Latin harfleriyle basılan ilk Cumhuriyet sikkesi, Atatürk'ün portresini taşıyan 1934 tarihli gümüş bir sikkedir.

İslamiyeti kabul eden Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Türkmenler, kullandıkları Uygur harflerini bırakarak İslam halifeleri ve devletlerinin kullandığı Arap alfabesini kullanmaya başladılar. Mimari yapıtlarının kitabelerinde, sikkelerinde, Emevi ve Abbasi sikkelerinde olduğu gibi Arap alfabesiyle Allah'ın ve Peygamber'in adı "Lailahe illallah, Muhammeden Resulullah" yazısı sonra da hükümdarın adı ve tarihi yer almaktaydı. Bu dönemde İslam dininde her ne kadar suret yasağı varsa da Ortaçağ Türkmen devletleri bu sikkelerinde insan sureti, doğaüstü yaratık ve hayvan motifleri oldukça fazla kullanılmışlardır.

Ortaçağ'da, Çin kültüründen gelen 12 hayvanlı 12 yıllık Türk takvimi, yaygın bir şekilde kullanılıyordu ve bu 12 yılı simgeleyen insan, hayvan, bitki ya da doğaüstü yaratık da bir gezegeni temsil ediyordu. Ortaçağda insanlar 12 yıllık Türk takvimi ve bunun karşılığı olan burçlarla çok yakından ilgilenmişler, bunları yaşam alanlarında simgeleştirerek kullanmışlardır. Bunu sikkelerin üzerindeki simgesel motiflerde, mimari eserlerin portallerinin taş süslemelerinde ve sivil mimari alçı ve çini kaplamalarının yoğun bezemelerinde görmekteyiz.

Bir yandan Hellen, Roma ve Bizans uygarlıkları, batıdan gelen Haçlılar; diğer yandan da Arap yarımadasından kuzeye doğru gelen Sasani, Eyyubi, Fatımi ve Memluklerin İslam kültürü... İşte bu mozaik Orta Asya'dan bu coğrafyaya Şamanist kültürü taşıyan Türk topluluklarının kendi geleneksel sanatlarıyla etkileşerek, sikkelerde, mimari eserlerde, taş işçiliği ve maden işleme sanatlarında; dokuma kumaş ve diğer küçük el sanatlarında çok belirgin bir sentez yaratmıştır. Bu dönemde basılan sikkeler Anadolu'nun Ortaçağ'daki kozmopolit kültür yapısını açıkça göstermektedir. Örneğin, Anadolu Selçuklu sultanının bastığı paranın bir yüzünde, Bizans haçı ve Arap harfleriyle bir dua cümlesi; diğer yüzünde, Selçuklu hükümdarının adı yazmaktadır. Artuklular, genelde Eski Yunan ve Roma tarzında figürlü sikkeler bastırmışlardır. Bu sikkelerde hükümdarın adı Arap harfleriyle tam olarak yazılmıştır. Danişmendlerin, Bizans tarzında Eski Yunanca harflerle yazılı, insan figürlü sikkelerinin yanında Arapça harflerle kesilmiş sikkeleri, dönemin ilişkiler karmaşasını yansıtan ilginç göstergelerdir.

İslam'ı henüz yeni kabul etmiş Ortaçağ Türk devletleri, Arap harflerini benimseyip sikkelerinde, mimari yapıtların kitabelerinde ve küçük el sanatlarında, portreleri, büstleri, gezegen ve burç sembollerini, mitolojik kahramanlarla birlikte kullanarak masalsı ve çokkültürlü bir görsel evren yaratmışlardır.

SİKKELER ÜZERİNDEKİ MOTİF VE FİGÜRLER

Güneş ve Ay motifi Hun, Göktürk ve Uygur Türk devletlerinde ve göç ederek batıya gelen Büyük Selçuklu ile İran'da, Anadolu Selçuklu ve boylarında stilize edilerek simgesel anlamda bezeme ve armalarda kullanılmıştır. Sikkeler üzerinde ise Güneş ve Ay'ı stilize ederek en soyut haliyle tarihte Musul Atabekliği olarak adlandırdığımız Türkmen beylikleri, Artukoğulları ve Selçuklu hükümdarları kullanmışlardır. Bağdaş kurarak oturmuş hükümdar, iki eliyle iki ucu yukarı doğru olan hilal konumundaki Ay'ı tutmaktadır. Bu motifin minyatürlerde ve başka küçük el sanatlarında gerçekçi bir üslupla betimlendiği, kimi yerlerde de damga olarak, stilize edilerek sadece çizgi halinde kullanıldığı görülmektedir. Mardin Artuklularından Nasıreddin Artuk Arslan'ın bazı sikkelerinde, Güneşi simgeleyen bir insan yüzü yer almaktadır. Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Keyhüsrev'in sikkelerinde de, Güneş, çok somut bir betimlemeyle "Güneş ve Arslan" şeklinde bu geleneği devam ettirmektedir.

Artukluların sikkelerinin bazılarında, yüksek kabartma Hellenistik figürler yer almakta iken, bazı sikkelerde de minyatürlerde ve diğer figüratif sanat objelerinde bulunan, tamamen Türk tipi olarak tanımlanan Uygur tipinde "Ay yüzlü badem gözlü" insan yüzü betimleri görülmektedir. Bu sınıfta yer alan sikkelerdeki figürlerin yüzleri Orta Asya tipi olduğu halde, saçlarında ve başlıkların bazılarında Hellenistik sanattan esinlenmeler olduğu da gözlemlenmektedir. Sikkelerdeki bu betimlerin genelde resmi bir söylemi vardır. Sikke, devlet tarafından basıldığı ve üzerindeki yazı ve figürlerin devleti temsil

ettiği düşünülünce, betimin tamamen hükümdarın simgesi olduğu sonucuna varılabilir. Bu nedenle yüzlerdeki ifade, hükümdarın gücünü, savaşçılığını, iradesini yansıtmaktadır.

Bir grup sikkede Hun ve Orta Asya kültürüne mensup heykeller bağdaş kurarak betimlenmiştir. Bunlar gök tanrı inancında ve Şamanist inancında, ibadet şekliyle yakından ilgiliydi. Bu yüzden kutsal olan “bağdaş kurarak oturma”, aynı zamanda hükümdarların da oturuş şekliydi. Göktürk, Uygur ve diğer Türk boylarında, hükümdar, önemli kabul törenlerinde ve kutlamalarda uzun süre bağdaş kurarak otururdu. Anadolu’ya Türkmenler tarafından getirilen bu oturuş şekli ve gelenek Artuklular, Selçuklu, Memluk ve Eyyubilerin minyatürlerinde, maden sanatlarında, taş oyma bezemelerinde, sikke ve madalyalarının üzerinde çok yaygın bir figür olarak karşımıza çıkar. Bu gruptaki sikkelerde yer alan figürlerin elbiseleri, oturdukları taht ve geri planda yer alan işaret ve simgeler, dönemin giyim kuşam ve inançları hakkında bilgi vermektedir.

Genelde göklerin hakimi, kuşların en güçlüsü olan kartal, hayatın ebedi oluşunun da sembolüdür. Kartal, Anadolu uygarlıklarında, Hititler’de, Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde, mimaride ve küçük el sanatlarında arma ve bezeme veya mimarinin bir parçası olarak sütun başlıklarında çok yaygın biçimde kullanılmıştır. Türk kültüründe de soyluluğun, gücün ve iktidarın simgesi olan kartal, gök tanrının ve Şamanın ruhunu da simgelemektedir. Bu inanç sisteminde kartal ve diğer kuşlar, genelde kutsanmış ve onlara kurbanlar sunulmuştur. Orta Asya Türkleri arasında avcılık çok sevilen bir etkinlikti. Hükümdar ve ona tabi bulunan devlet görevlileri, resmi av törenleri düzenlerlerdi. Anadolu Selçukluları ve Türkmen Beylikleri ile daha sonra gelen Moğollar’da da, avcılığın çok yaygın olduğu çini, minyatür ve taş işçiliği eserlerinde görülmektedir. Avcılığın en önemli figürü de şahin, doğan gibi avcı kuşlardır. Konya İnce Minareli Medrese’de bulunan Selçuklu taş eserinde betimlenen Kuşçu ve Talebesi, bu konunun en güzel örneğidir. Divriği Ulu Camii taş işlemlerinde kartal figürü ile Anadolu Selçuklu Hükümdarı Alâeddin Keykubâd’ın Konya’da Beyşehir gölü kenarında yaptırdığı Kubadabad sarayının duvar çinilerindeki avcı kuşları ve çok sayıdaki hayvan betimleri, Ortaçağ figür dünyasının zenginliğini göstermektedir. Çift başlı kartal kudreti, iktidarı, hükümdarın Doğuya ve Batıya hükmettiğini simgelemektedir. Çift başlı kartal Selçuklu, Artuklu ve Atabekliklerin sikkelerinde de görülmektedir.

Anadolu’da, Mezopotamya’da ve neredeyse bütün dünyada neolitikten bu yana hayatın zor olduğu ilkel şartlarda, göçlerde, savaşlarda ve ticaretle, insanların hayatını kolaylaştıran at, insanoğlunun en yakın dostu olmuştur. Bu yüzden at, evrensel bir hayvan olup sanat eserlerinde en fazla kullanılan hayvan imgesi olarak çıkar araştırmacıların karşısına. Bugün Anadolu’da gezerken, antik dönem uygarlıklarının kalıntılarında, antik yollarda, atlı arabaların tekerlek izine rastlamak her zaman mümkündür. Müzelerimizde, Hellenistik ve Roma lahitlerinde, yüksek kabartma at imgeleri, hep kahramanların yanında gösterilmiştir. Bizans döneminde, dini fresklerde, minyatürlerde at, atlı savaşçılar, atlı haberciler olarak farklı bir üslupla yer almaktadır. Yunan, Roma ve Bizans paralarında da at ve süvari imgesi çok sık işlenmiştir. Türkler arasında atın çok daha başka yeri vardır. Asya steplerinde Hunlar, Göktürkler ve daha sonraki Türk devletleri, komşuları ve çağdaşı diğer topluluklar tarafından at yetiştiriciliği yapmaları, yetiştirdikleri atları diğer ülkelere satmaları, atlı savaş oyunları, at yarışları ile tanınırdı. At, Türkler için hem kutsal hem de onların en yakın varlıklarıydı. İslamiyetten önceki dönemde, Orta Asya’da, sahibi öldüğünde atını da kimi zaman yanına gömerlerdi. Ayrıca atın İslam kültüründe kutsal bir anlamı da vardır. Hz. Muhammed Miraç gecesi Kudüs’de Mescidi Aksa’dan Burak adlı bir binekle 7 kat göğe yükselmiştir. Bu yüzden İslam minyatürlerinde Burak, insan yüzlü, kanatlı bir at şeklinde betimlenmiştir. Selçuklu sultanları Melikşah, I. Alâeddin Keykubâd, I., II. ve III. Gıyaseddin Keyhüsrev sürgün avlarına çok düşküdü. Melikşah’ın avlanması için özel av sahaları oluşturulmuş, sultanın avladığı her hayvan için bir dinar sadaka verdiği, hatta bir defasında 10.000 dinar sadaka verdiği araştırmacılar tarafından söylenmektedir. Avdan sonra, av etlerinden hazırlanmış büyük ziyafetler ve eğlenceler düzenlenirdi. Avcılığın ayrılmaz parçası at ve avcısı, avcı kuşu, av köpeği birbirini

tamamlayan motiflerdir. Anadolu Selçuklu paralarında avcı ve süvari motiflerinde, avcının yüzü ve kıyafeti çok detaylı bir şekilde resmedilmiştir. At, profilden, ileriye doğru hamle yaparken, başı haleli hükümdar ise cepheden verilmiştir. Elinde uzun mızrak ve atın önündeki köpek de bir av sahnesi olduğunu anlatmaktadır.

Aslan, Urartu savaş kalkanları ve küçük sanat eserlerinde, Frigya kaya anıtlarında, Lydia sikkelerinde, mimarının içinde ve dışındaki bezemelerde kullanılmıştır. Aslanın mezar yapılarında koruyucu olarak heykeli yapılmıştır. İki büyük çağdaş uygarlık olan Mısır ve Hititlerin «aslanlı kapıları» meşhurdur. Demir Çağ uygarlığı olan Urartu ve Frigler'de de, avucun içine sığacak kadar küçük fakat çok gerçekçi olarak madenden yapılmış aslanların da nazarlık olarak yapıldıkları düşünülmektedir. Anadolu'da Ortaçağ yapılarında, daha çok kervansarayların, medrese ve camilerin taçkapısının iki yanında, kalelerde, köprülerde, hükümdarı simgeleyen arma olarak yapılmaktaydı. Hellenistik yapılarda ve Roma'da olduğu gibi, İran Selçuklularında bol örneklerini gördüğümüz tahtın iki yanında ve altındaki aslanlar, hükümdarın kudretini simgeler, tahtı ve hükümdarı her türlü kötülükten koruyan nazarlık, tılsım yerine geçirdi. Selçuklularda çatılardan suyu kontrollü bir şekilde aktarmak için yapılan çörtlen şeklinde veya Roma yapılarının içinde olduğu gibi, ağızdan su akan aslan başı, çeşme olarak işlevsel bir şekilde kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyaseddin Keyhüsrev'in sikkelerine çok güzel hakkedilmiş "Güneş-aslan", kutsal ikili olarak yer almaktadır. Bu kompozisyon, eski Türk inancına göre burç ve gezegen ilişkisini gösteren kozmolojik inanç siteminin de bir simgesiydi. Bu paranın üstündeki kompozisyonun taşta uyarlanmış, Antalya-Burdur yolunda İncir Han'ın ana giriş kapısının yanında, taş üstünde rölyef halinde yer almaktadır. Aslan motifi, başka İslam ülkelerinde de hükümdar arması olarak kullanılmıştır. Memluk hükümdarı Sultan Baybars'ın (1260-1277) altın ve gümüş sikkelerindeki yazının altında, çok gerçekçi bir aslan motifi yer almaktadır. İran'da çok sevilen bir motif olan aslan, sikkelerin üzerinde ve başka bezemelerde dini unsur olarak kullanılmaktadır.

Ortaçağ'da Türk devletlerinin yapılarında ve küçük el sanatları ürünleri olarak adlandırdığımız kullanım eşyalarının bezemelerinde görülen kanatlı melek figürleri, antik dönem heykel ve resim sanatından esinlenilmiş ve dini bir simge olarak kullanılmıştır. Büyük semavi dinlerin hepsinde melekler vardır ve bunların insanları koruyucu, kollayıcı görevleri olduğu bilinmektedir. Cebail betimi, Hıristiyanlık'ta ve İslam dininde çok betimlenen haberci melektir. Bizans sanatında, duvar fresklerinde, ikonlarda ve bazı sikkelerin üstünde, melek figürünü çok sık görmekteyiz. İslam minyatürlerinde de dini motif olan melek, mitolojik ve dini öykülerin içinde betimlenerek çok fazla yer almıştır. Henüz yeni Müslüman olmuş Anadolu Türk devletlerinin 11. ve 12. yüzyıllarda, çağdaşı olan Bizanslıların sanatından etkilenecek sikkelerinin üzerine kanatlı melek figürleri yerleştirdikleri görülür. Bazı sikkelerde de antik dönem figürü eros, kupid ok ve yayı ile sikkenin üzerinde hükümdarla birlikte yer almaktadır.

Bütün dünyada Asya Sanatı'nın önemli bir figürü olarak değerlendirilen ve Çin mitolojisinden yayıldığı bilinen ejder figürü, farklı kültürlerin sanatsal bezemelerinde değişik anlamlarda kullanılmaktadır. Bulunduğu kültürün üslubunu yansıttığı gibi, farklı söylenceleri ve gelenekleri simgelemektedir. Çinlilerin Lung, Arapların Tanın, Moğolların Moghur, İranlıların Ejderha ve Türklerin Evren adını verdiği bu efsanevi yaratık, İslam sanatında da çok sık kullanılan bir motiftir. Göktürk ve Uygur hanedanlığının sanat eserlerinde çift başlı ejder, sonsuz zamanın sembolü olarak betimlendiği halde, efsanelerde ve masallarda korkunç, dehşetli, öfkeli, kızgın, ağızdan her an ateş püskürten canavar olarak tarif edilmektedir. Ayrıca şans getireceğine ve uğuruna inanılarak tapınıldığı, kaynaklarda yazılmaktadır. İslam sanatında ejder figürü, Türklerin batıya doğru gelerek İran ve Anadolu'ya yerleşmeleriyle daha da zenginleşir. Ortaçağda sanat eserlerinde görülen yılan gibi pullu gövdeli, genellikle gövdesi birbirine dolanarak düğümler oluşturan ayaksız sürüngen ya da sadece iki ön ayağı ve kanatları olan ejderler vardır. Çift başlı ejder motifi Türkler arasında, kötülükten koruyan maskeler gibi kozmik ve astrolojik bir figür olarak yapılarda ve minyatürlerde kullanılmıştır. Ortaçağ mimari eserlerinde, duvar

süslemelerinde, kapıların iki yanında, gövdeleri birbirine dolanmış iki ejder şeklinde -Cizre Ulu Cami Kapı tokmağında olduğu gibi- bir aslan başı ya da bir hayat ağacının iki yanında yer almaktadır. Türk sanatında en meşhur ejderler, bir Artuklu eseri olan Cizre Ulu Camii kapı tokmağı, Susuz Hanın duvarına yapılmış, şimdi Konya İnce Minareli Medrese Taş Eserler Müzesi'nde bulunan alçı duvar bezemesi, Erzurum Çifte Minareli Medresesinin portalinin niş içindeki taş süslemesidir. Osmanlı-Türk halı sanatında, özellikle Uşak halılarında görülen Çin bulutları da, ejder motifinin stilize edilerek kullanılmasını göstermektedir. 16. ve 17. yy klasik çağ Osmanlı kumaşlarında da ejderden stilize edilen Çin bulutları sevilerek kullanılan bir motifti. On altıncı yüzyıl mavi-beyaz İznik çinileri- ki Çin porselenlerinden esinlenerek yapıldı- bunların üzerindeki Çin bulutları da ejderin stilize edilmiş halidir. Ejder Türk kozmolojisinde, görünmeyen sekizinci ve dokuzuncu gezegeni simgelediği gibi 12 yıllık Türk takviminde de bir yıla adını vermiştir.

Ortaçağ'da, Türk Beyliklerinin hükümdarları da yeni geldikleri Anadolu coğrafyasındaki mimari eserleri, sikkeleri görmüşler, efsanelerini dinledikleri bu ünlü kişilerin portrelerinden esinlenerek kendi sikkelerini benzer şekilde kestirmişlerdir. Bu portrelerden esinlenmelerinin nedeni, bunları iktidar ve güç sembolü olarak görmeleri olabileceği gibi, bu portre resimlerini sanatsal bakımdan beğenmiş olmaları olabilir. Çünkü bazı sikkelerde yüksek rölyefli portrenin yüzü, elbisesi ve başlığı, Orta Asya Türk tipine uygun olarak değiştirilip genel kompozisyonun muhafaza edildiğini, sikkenin arka yüzüne de Arap harfleriyle hükümdarın adının yazıldığını görmekteyiz. Anadolu devletleri aralarında zaman zaman savaşmışlar, ancak ekonomik ve idari ilişkilerini de sürdürmek zorunda kalmışlardır. Güç ve iktidar sembolü olan sikkeler, kimi zaman anlaşmazlıklara son verebiliyordu. Birbiriyle savaşan iki hükümdar, portrelerini sikkenin bir yüzüne yan yana, ya da sikkenin ön veya arka yüzüne koydurarak anlaşmazlıklarını çözebiliyorlardı. Bir yüzünde Bizans hükümdarının portresi, diğer yüzünde Türk hükümdarının adının bulunduğu sikkeler, bir yüzünde Türk hükümdarının portresi, diğer yüzünde Eyyubi hükümdarının portresinin bulunduğu sikkeler bu duruma örnek verilebilir. Ayrıca, hükümdarların adlarının sikke üzerine birlikte yazılmasıyla da uzlaşmaya varıldığı anlaşılmaktadır. İran, Mısır ve Suriye'deki İslam ülkelerinde basılan resimsiz, sadece yazılı Emevi ve Abbasi altın ve gümüş sikkelerine karşın, Anadolu'da aynı çağda basılan bol resimli, özellikle insan figürlü bronz sikkeler, Ortaçağ Anadolu'sunda İslamiyet'teki resim yasağının tam olarak uygulanmamış olduğunu göstermektedir. 14. yy sonrası Anadolu'da basılan Osmanlı sikkelerinde de bronz ve az sayıda gümüş sikkelerde- çok belirgin olmayan hayvan ve bitki resimleri kullanılmış fakat insan sureti yer almamıştır. Ayrıca sanatsal açıdan bakıldığında, bu sikkelerdeki portrelerde, dönemin en iyi rölyef işçiliğini ve portre sanatını görmek mümkündür. Kimi araştırmacılar, bu tasarımları yapan usta ve işçilerin, antik dönem heykelleri ve sanatı konusunda eğitim almış, çalışmış gayrimüslim sanatçılar ya da bu atölyelerde çalışan Müslüman sanatçılar olduğunu söylemektedirler.

Türkler, Anadolu'ya göç ettikleri sırada Anadolu'da Hıristiyan Bizanslılar vardı. Güneyde 450 yıllık İslam dininin hilafet merkezi ve dönemin en güçlü devletlerinden Abbasiler bulunuyordu. O dönemde Abbasilerin dinar ve dirhemleri ile Bizans altınları, ticareten itibarı yüksek paralardı. Her iki uygarlığın sikkelerine baktığımızda, Abbasi dinar ve dirhemlerinde, Kur'an'dan dua cümleleri, hükümdar adı, sikkenin basıldığı şehir ve tarihin Arapça yazılı olduğu görülür. Bizans sikkelerinde ise, Bizans kral ve kraliçelerinin portreleri, dini sembol olarak Hz. İsa ve kutsal haç ya da Hz. Meryem'in hükümdara taç giydirme sahneleri yer alıyordu. Türklerin Orta Asya'dan çıkıp İran'a doğru giden kolu, İslamiyet'i kabul edip Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Türkmen Beyi, kendi adına bastıkları sikkelerine tıpkı Abbasiler ve Fatımiler gibi resim koymuyor, Arapça dua cümleleri, hükümdar adını, sikkenin basıldığı yıl ve şehri yazıyorlardı. Ayrıca başta olan İslam halifesinin adını sikkelerine yazarak ona olan bağlılıklarını simgesel olarak göstermişlerdir. Anadolu'ya göç eden ve yerleşen Türk devletlerinin hükümdarları ise, yeni geldikleri coğrafyada bulunan Bizanslılarla ticari ve idari ilişkilerinden dolayı, onların sikkelerinde bulunan dini sembolleri kendi sikkelerine bastıkları gibi, Hıristiyanlığın ilk zamanlarına ait bir hükümdar

portresini de Türkmen sikkelerine basmışlardır. Bizanslılarla çok sıkı ticari ilişkiler nedeniyle başta Danişmendliler, Mengücekoğulları, Saltuklular, Artuklular ve Atabeyler Bizans tipi, tahtında oturan Hz. İsa, kutsal taç giyme sahnesi ve haç betimlerini sikkelerinde kullanmışlardır. Bu betimlerin yanında Türk hükümdarın adı, bazı paralarda Bizans yazısı ile yazılmakta, bazılarında ise hem Bizans yazısı hem Arap yazısı ve resim bir arada yer almaktadır.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN Coşkun., "Selçuklu Paraları", Selçuklu Araştırmaları Dergisi, II, Ankara 1971.

ARTUK İbrahim-ARTUK Cevriye., İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirindeki İslami Sikkeler Kataloğu, C: I-II, İstanbul, 1974.

AYKUT Nezih., "Osmanlı Sikkeleri", Türkler, C:10 , Ankara, 2002, S. 823-842.

DAMALI, Atom, 150 Devlet 1500 Sultan İslam Sikkeleri, Nilüfer Vakfı Yayınları, İstanbul, 2001.

MORKHOLM Otto., Erken Helenistik Çağ Sikkeleri, İstanbul, 2002.

OLCAY, N. vd. Anadolu'da Çağlar Boyu Sikke.

ÖZTÜRK Mustafa., "Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi", Türkler, C.10, Ankara, 2002, s.802-822;

Sikkeler Ne Anlatır? Ortaçağ Anadolu Sikkelerinde Simgeler ve Çokkültürlülük, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

TÜLAY Ahmet Semih., Genel Nüvizmatik Sözlüğü, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.

MÜHÜR HAYRUMİN SA TURAN
K DERS NOTLARI